

Алла Кравченко

*КРАВЧЕНКО Алла Петрівна — аспірантка кафедри логіки
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сфера
наукових інтересів — філософія та антропологія права.*

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ПРИНЦИП У СУЧАСНОМУ ВІТЧИЗНЯНОМУ ПРАВОЗНАВСТВІ ТА ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Серед сучасних філософсько-правових шкіл і окремих дослідників антропологічний принцип права вважається одним із визначальних. Так, вітчизняний дослідник О.Ф. Скакун окремий розділ своєї монографії «Теорія Держави і права» присвячує взаємозв'язку демократичних правових інститутів з правами особи та участю громадян у право творенні [13]. Його теоретичні висновки ґрунтуються на антропологічній концепції В.С.Нерсесянца згідно з якою в сутності права і в площині його існування лежать свобода, правоздатність і правосуб'єктність перш за все індивідів, фізичних осіб, а не надіндивідуальних об'єднань, інститутів, формувань. Водночас, на думку цього дослідника, не слід змішувати вихідний характер суб'єкта права з його позаправовою данністю. Навпаки, особистість, суб'єкт права у абстрактній формі персоніфікують буття (сутність) права у сфері його існування. Суб'єкт (особистість, особа) тільки тому і є правовим суб'єктом (правовою особистістю), що уособлює правове буття, принцип права і є його активним носієм і реалізатором. Фігура суб'єкта права передбачає наявність права, дійсність буття права і реальну можливість його здійснення. У той же час поза відповідної правової ситуації немає сенсу і в самому суб'єкті права [7, с.44].

Досліджуючи антропологічну проблематику, відомий правознавець П.О.Недбайло визначив суб'єктивне та об'єктивне в праві. Зокрема, даючи визначення предмету загальної теорії держави і права, він підкреслював, що держава і право — це специфічні явища суспільного життя, котрі виявляють себе у загальних закономірностях виникнення, розвитку, призначення і функціонування у суспільному житті, які розглядаються у зв'язку з загальними положеннями державно-політичної і правової свідомості та загальними вимогами правових відносин і інших правових зв'язків суб'єктів суспільного життя. З його точки зору юридична наука має суттєве значення для філософського пояснення суспільного життя, для формування і розвитку узагальненої системи поглядів і уявлень про світ у цілому та його закономірності, про оточуючі людину явища природи і суспільства, про місце самої людини у світі. «Вона допомагає людині скласти загальну картину світу, розібратися в проблемах суспільного і державно—правового життя. Загальнотеоретична юридична думка поглиблює і доповнює пізнання загальних законів розвитку суспільства, які розкриває філософія, особливо під час дослідження конституційної організації суспільства, принципів законності, правових відносин та інших правових зв'язків соціуму» [6, с.32]. П.О.Недбайло акцентував увагу на тому, що «...усі ці фактори і знання розширюють соціальну систему поглядів людини на світ і її місце у світі, підвищують її ідейну впевненість і суспільну активність у керуванні країною» [6, с.56]. У той же час вищезазначений вчений акцентує увагу на діалектичній єдності загального і одиночного в праві на їх взаємовплив, виходячи, таким чином, на визначення антропологічної складової у суспільно—правових процесах. Зокрема в одній зі своїх праць П.О.Недбайло підкреслює, що найвищою цінністю є людина, її свобода і щастя, які досягаються в боротьбі проти всіх видів гноблення. «Людина — продовжує вчений — є творцем матеріальних і духовних благ, є мірилом усіх цінностей. Найвища оцінка держави і права полягає в їх оцінці з точки зору ідеалів особистості» [6, с.108]. Звичайно, у сьогоднішніх умовах ми не можемо погодитись з переведенням антропологічного принципу у класову площину, але сутність і сміливість цієї думки, проголошеної у 70—х роках ХХ сторіччя є беззаперечною.

Аналіз антропологічного виміру права, конкретизація антропологічного принципу, взаємозв'язок людини — права — суспільства знайшли своє логічне продовження у роботах вітчизняного науковця М.П.Орзіха. Звертаючись до вищезазначеної проблематики, він відзначає, що центром, навколо якого обертається вся теоретична і прикладна проблематика прав людини, є

соціальний зв'язок «громадянське суспільство — держава — людина». В основі цього зв'язку повинно бути уявлення про асоціацію громадян, яка конститує публічно-політичну владу, правова форма якої та взаємодія з громадянами є відносинами громадянського суспільства і держави, індивідуальної свободи і публічної влади. Ці відносини характеризуються не зворотними процесами від позиції «поглинання громадянського суспільства державою» (К.Маркс), а реалізацією пріоритету громадянського суспільства над державою, що забезпечує умови нормального її функціонування і недопущення узурпації державної влади, її авторитаризації. Людина, взаємодіючи з державою і суспільством, завжди була не тільки суб'єктом громадянських прав, але і носієм суб'єктивного публічного права. Це означає, як справедливо підкреслює М.П.Орзіх, що вся діяльність держави, суспільно-політичні процеси в країні — повинні отримати людський вимір, мати критеріальне значення для визначення легітимності політичного режиму, демократичності конституційного ладу, а проблема прав і свобод людини має всезагальне значення [8, с.60].

Розглядаючи філософські проблеми прав людини, сучасний український правознавець П.М.Рабінович суттєво доповнює основні характеристики антропологічного принципу. Коментуючи статті Конституції України 1996 року, він органічно поєднав юридичну компоненту з філософською. У своїх коментарях до Основного закону нашої держави П.М.Рабінович розкриває сутність базових філософсько-правових категорій, які пов'язані з діяльністю людини у суспільстві. Зупиняючись на статті 21 чинної Конституції України, де зазначено, що всі люди є вільні й рівні у своїй гідності, П.М.Рабінович констатує, що вільність — це фундаментальна якісна характеристика людини, яка відображає свободу волі людини, тобто її здатність свідомо, самостійно й добровільно обирати той чи інший варіант поведінки, діяльності — як інтелектуальної, розумової, так і фізичної. Одним словом, людина має бути відносно вільною від волевиявлення держави чи інших владних суб'єктів суспільного життя, але вона не є вільною від своєї біосоціальної природи. Головний пафос, «дух» коментованого припису, на думку, П.М.Рабіновича, полягає в акцентуванні на тому, що не може бути людей від народження невільних. Даючи визначення гідності людини, він зазначає, що «...це її достоїнство, тобто цінність людини як такої, самої по собі (самоцінність) — незалежна від будь-яких її біологічних чи соціальних властивостей. Гідність — це моральна риса, яка відображає унікальну, неперевершену цінність людини» [12, с.20-21].

Взаємодію людини та права у контексті реалізації антропологічного принципу розглядає В.Бігун. Він використовує таке поняття, як «правове людино розуміння» — це одне із основоположних понять будь-якої правової системи, яке покликане дати відповідь на запитання «ким є людина, та як вона розуміється?». Розкриття змісту людино розуміння передбачає наявність розгляду людини як феномена взагалі, так і в праві зокрема. Під правом тут розуміється як так зване офіційне право (юридичне право) — санкціонована державою система правових норм, так і неофіційне право — неписане право, яке, зокрема ґрунтується на законах природи та має прояв у її закономірностях та випадковостях. Відповідно до вищевказаного праворозуміння пропонується розрізняти: 1) людино розуміння офіційного права та 2) людино розуміння неофіційного права. Правове людино розуміння, на думку В.Бігуна, це система понять, категорій, концепцій, поглядів, підходів, тлумачень, уявлень, ідей тощо, які формують та відображають зміст та форму розуміння людини в праві. Для людини правове людино розуміння — це здатність осмислювати, осягати сутність, сенс та значення людини в праві [2, с.5].

Стосовно нашого дослідження тут йдеться з одного боку про місце і роль людини у сучасних концепціях природного і позитивного права, а з іншого — про людський вимір права або про людину як визначальний критерій права.

З концепціями П.Рабіновича та В.Бігуна перегукуються погляди А.Матвієнка, який зазначає, що проблема суті та реалізації поняття «права й свободи людини» є ключовою в життєдіяльності суспільства, яке претендує на статус демократичного, гуманного, соціально-захищеного. Саме тому в сучасному світі не існує більш значної і, разом з тим, важко втілюваної в практику існування людства ідеї, аніж права і свободи людини, що зумовлено недостатнім рівнем розвитку морально-світоглядних критеріїв, правової культури та освіти, економічних систем і відносин,

політичної комунікації. В універсальній концепції прав людини ХХ століття втілюються і релігійні доктрини, і політичні, економічні, етичні й правові ідеї. В основі цієї концепції лежить уявлення про людську гідність як вищу цінність особистості. А повага до людської гідності має свій головний прояв через дотримання її прав та свобод, як регламентованих нормативно-правовим чином, так і пов'язаних з соціальною та громадянською активністю людини, відповідальністю перед суспільством та готовністю виконувати його вимоги.

Аналіз антропологічного принципу через особистісну цінність права здійснив український філософ права О.О.Бандура. У своїй книзі «Єдність цінностей та істини у праві» він зауважує, що головним фактором, котрий зумовлює розвиток людства як системи, що самоорганізується, є реалізація потенціалу кожного члена суспільства, розвиток усіх його фізичних і духовних здібностей, творчого начала, перетворення особи на особистість, її актуалізація, що дозволяє звільнити соціальну енергію особи та спрямувати її у відповідне русло. Для цього необхідно розкріпачити особу, утвердити її автономний статус, її відособлення від суспільства. Йдеться про посилену увагу до утвердження прав людини, дедалі повнішого задоволення її потреб, захисту її інтересів, навіть про звеличування особистості із розвитком людства. Під особистістю О.О.Бандура розуміє людину, яка не є виключно природним організмом, а реалізується у своїх людських якостях, тобто як діюча, наділена волею та прагненнями, думками, поглядами, судженнями істота, з претензіями та правами. Аналізуючи право з позицій антропологічного принципу, він підкреслює, що право слід розуміти як засіб регламентації процесу відособлення особи, її індивідуалізації. У ХХ столітті право в цій його якості втілюється у регулюванні відносин між особою та суспільством з метою їхньої гармонізації [1, с.34-35].

Продовжуючи розкриття сутності антропологічного принципу у філософсько-правовій думці сучасної України, необхідно з'ясувати джерела права у зв'язку з характеристиками самої людини. Так, Л.В.Петрова обґрунтувала концепцію автономної особи як першоджерела права. Право, на її думку, це вроджена людська властивість, своїм джерелом воно має людську особистість. Тому природа права духовна (метафізична). У самій людині народжується відчуття права, його мети і цінностей. Із першоджерела права, яким є людина, виводиться ідея права. Саме вона є метафізичною сутністю права. За своїм змістом ідея права була з'ясована ще мислителями античних часів. Тільки свобода як субстанція особистості людини забезпечує її автономію, незалежність, можливість бути господарем свого життя. Навіть за несприятливих соціально—політичних умов у людини залишається певна можливість автономії [10, с.35-36].

У своїх працях, зокрема у монографії «Фундаментальні проблеми методології права» Л.В.Петрова підкреслює, що юриспруденція набуває свого фундаментального значення лише тоді, коли вона зв'язує свою мету з правовою філософією, філософською концепцією світу. Продовжуючи антропологічну лінію своїх роздумів, вона акцентує увагу на тому, що... «право аж ніяк не можливе без звернення до людської природи (в її цілості і повноті), коли відшуковуються останні засади, на які спираються запроваджені норми» [9, с.19-20].

Л.В.Петрова звертає особливу увагу на те, що уявлення про право як вибір людини потребує опори на конкретну філософську концепцію людини, і якщо справжню субстанційну сутність утворює її мисляча та воляща душа, або дух, то право, мораль, держава, суспільство як частини єдиного людського універсуму можуть бути зрозумілими як особливі видозміни, предикати того, що складає справжню субстанцію людини. Виходячи з цих міркувань, Л.Петрова ставить завдання за допомогою онтологічно—трансцендентального синтетичного філософствування як методу цільного і граничного осмислення права «...вивести новітні концепції праворозуміння, нормоутворення та нормозастосування, тобто новітню доктрину права» [9, с.11, 17].

На нашу думку, судження Л.В.Петрової про право є дещо однобічними, оскільки базуються тільки на суб'єктивістському підході, хоча більш перспективним на сьогодні є інтерсуб'єктивний підхід, який бере за основу не тільки розум і дії одного суб'єкта права, а враховує процес взаємодії двох і більше суб'єктів правовідносин.

Аналіз філософсько-правової рефлексії щодо місця та ролі антропологічного принципу у сучасному вітчизняному правознавстві дозволяє констатувати плюралізм підходів до розкриття його сутності та інтерпретації. Зокрема певна увага зосереджується на філософсько-

антропологічних передумовах інтерпретації права. Досліджуючи сутність природного права, буття права, онтологічний характер права, сучасні правознавці констатують, що на сьогоднішній день визначився провідний напрямок розвитку філософії права та її пріоритетне завдання — розробка онтологічного обґрунтування права на основі антропологічного принципу.

Розширюючи значеннєве поле розуміння антропологічного принципу, український теоретик права А.Заєць підняв проблему обумовленості природи правової регуляції суспільства біологічною сутністю людини. Зокрема, він зазначає, що система правових норм того чи іншого суспільства повинна враховувати природну схильність людини до агресії та руйнування, а також різні ступені розуміння таких понять як «свобода» і «рівність». Людина, як природне творіння прагне до максимальної свободи і мінімального обмеження у своїх діях (мінімальної рівності). Виходячи з цього свобода і рівність є лише моральним мірилом (обґрунтуванням, виправданням, оцінкою), причому не всієї, а тільки певної частини змісту права, опредмеченого в тих чи інших правових правилах, які надають людині можливість діяти. Свобода має прояв й в конкретних правах (наприклад, праві на свободу і особисту недоторканність — ст. 29 Конституції України, праві на свободу думки і слова — ст. 34 Конституції України тощо), і в можливостях, існуючих у кожному правовому повноваженні, зобов'язанні чи забороні діяти в певних межах. Але вона не є іманентною, сутнісною ознакою всього права [4, с.46-47].

Рівність це характеристика індивідуальної та суспільної свідомості, яка певним чином обумовлена соціобіологічною сутністю людини. У багатьох правових сферах ні справедливість, ні рівність не є складовими елементами правовідносин. А такі сфери як конституційне право (питання формування органів державної влади, діяльності парламенту, суду, органів виконавчої влади), державна служба, адміністративно-правові відносини, так звані статутні правові норми, кримінальне право, сфера виконання покарань та багато інших будуються на односторонньо владних повноваженнях, які зорієнтовані швидше на потребу раціонального, соціально необхідного і технологічно доцільного. Рівність і свобода тут проявляються тільки у конкретизованому виразі в окремих правовідносинах чи окремих наявних правах. Наприклад: рівності громадян перед законом, рівному праві на захист, рівному доступі до державної служби тощо. Тобто у вигляді певних суб'єктивних прав, а не внутрішніх ознак самої правової форми. Та від цього такі сфери права не перестають бути правом, а їх значимість у правовому регулюванні не зменшується [4, с.46].

Тобто антропологічний принцип може вбирати в себе соціобіологічні характеристики людини, які вона виявляє у повсякденному житті та у правовідносинах з членами суспільства. Права людини — це специфічний вид соціальної справедливості у конкретно-історичних умовах. Соціальна справедливість відображає взаємодію формальної рівності як основного принципу побудови інституту прав людини та фактичної рівності як характерної риси сучасного їх тлумачення. З точки зору С. Добрянського цілком виправданим є розгляд прав людини крізь призму моральних понять. Так, історично перші (внутрішньодержавні) акти з прав людини проголосили формальну рівність природних прав та свобод, що стало своєрідною реакцією на історично сформовану ієрархічну соціальну структуру суспільства та зумовлену цим нерівність у можливостях (правах, свободах). Згодом, система класичних (громадянських та соціальних) прав та свобод була доповнена соціально-економічними правами як гармонійними складовими цього інституту. Даному етапові становлення прав та свобод кореспондує таке розуміння справедливості, котре вимагає не тільки формально рівних стартових умов, але й базового рівня матеріального, соціального забезпечення. Зрештою, період після завершення Другої світової війни ознаменувався народженням сучасної концепції прав людини, яка у світі її сучасних тенденцій розвитку може бути означена як така, що ґрунтується на загальнолюдських моральних принципах. На рівні всесвітніх міжнародних організацій, зокрема ООН, відбувається процес, спрямований на вироблення критеріїв, принципів, які слугуватимуть взірцем мінімальних гуманітарних стандартів (площина соціально-економічних прав людини), котрих має дотримуватись кожна держава сучасного світового співтовариства [3, с.6].

Ми вважаємо, що у такому контексті антропологічний принцип є частиною діючих правових норм, які у своєму тлумаченні тих чи інших положень щодо людини враховують саме його.

Підсумовуючи, зазначимо, що антропологічний принцип не можливо реалізувати без основних регуляторів поведінки людини — моралі і права. У цьому відношенні можна погодитись із думкою С.Сливки про те, що життєдіяльність людини немислима без волі та свободи. Воля і свобода — найдорожчі для людини. Заради них вона йде на все: на ризик, пов'язаний із самим життям, на готовність втрати матеріальних благ чи певної вигоди. «Тому, зрозуміло, здобутки інтелектуальної діяльності навіть підсвідомо скеровані на те, щоб зберегти свободу волі, яка подарована самою природою, Богом. Ті ж проблеми повинні бути вирішені й у праві. У природному праві такий захист свободної волі людини має місце, чого не можна сказати про позитивне право» [14, с.142].

Виходячи з цього, можна констатувати, що антропологічний принцип є базовим у філософії права і становить своєрідний методологічний стрижень, оскільки утверджує людину, її природні і соціокультурні чесноти у якості вихідного начала усвідомлення сутності і регулятивних можливостей права. Як справедливо підкреслює С.П.Рабінович, — «будь-який тип праворозуміння ґрунтується на відповідній концепції природи, або ж сутності людини» [11, с.14].

З іншого боку антропологічний принцип виконує інтегративну функцію в системі базових світоглядних основ філософії права, об'єднує їх людським началом, обумовлює межі гуманістичних параметрів функціонування права. На думку С.І.Максимова — «саме проблема суб'єкта права виявляється головною для розуміння феномена права, виявлення його змісту. Сама філософія права — підкреслює він — конкретизується саме навколо проблеми суб'єкта» [5, с.236].

Таким чином, антропологічний принцип фактично обумовлює реалізацію права у повному розумінні і сприяє гуманізації діючого правопорядку. Тобто антропологічний принцип має як теоретичне значення, так і практичну цінність — як обґрунтування первинності прав людини та громадянина перед усіма іншими правами — держави, суспільства, окремих соціальних груп. Скажімо, якщо звернутися до положення Загальної Декларації прав людини про те, що всі люди народжуються «рівними у своїй гідності» та конституційних положень низки держав світу, за якими гідність людини проголошено джерелом її прав та свобод, то можна зробити висновок, що визнання гідності людини (а фактично антропологічного принципу) є первинним духовним легітимізатором, ідеологічною складовою будь-якого суспільства, яке претендує називатись демократичним, правовим, соціальним.

Література

1. Бандура О.О. Єдність цінностей та істини в праві. — Київ, 2000.
2. Бізун В. До питання про філософію та теорію прав людини: правове людинорозуміння (Деякі концептуальні та термінологічні аспекти) // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали ІХ регіональної науково-практичної конференції. 13-14 лютого 2003 р. — Львів, 2003. — С.5-8.
3. Добрянський С. Права людини як специфічна форма буття (існування) моралі// Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали Х регіональної науково — практичної конференції, 5-6 лютого 2004 р. — Львів, 2004. — С.6-8.
4. Заєць А. Роль правової доктрини і правових ознак у дефінітивній ідентифікації права// Вісник Академії правових наук України. — 1997. — №4. — С.40-51.
5. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления — Харьков, 2002.
6. Недабайло П.Е. Введение в общую теорию государства и права. — Київ, 1971.
7. Нерсесянц В.С. Философия права. Учебник для вузов. — М., 1997.
8. Орзих М. Конституционное положение человека в государстве и обществе// Юридический вестник — 1997. — №1. — С.60-61.
9. Петрова Л.В. Фундаментальні проблеми методології права. — Харків, 1998.
10. Петрова Л.В., Трофименко В.А. Духовна природа права: філософсько — антропологічний підхід// Проблеми законності. Респ. між від. наук. зб. — Харків, 1999. — С.35-43.
11. Рабінович П.М. Антропологічна проблематика у природно-правовій думці сучасного католицизму // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали ІХ регіональної науково-практичної конференції, 13-14 лютого 2003 р. — Львів, 2003. — С.14-16.
12. Рабінович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень)/ Академія правових наук України. — Харків, 1997.

13. Скакун *О.Ф.* Теорія держави і права. — Харків, 2006. 14. Сливка *С.* Українська національна філософія права: антологічний ракурс. — Львів, 2001.

Надійшла до редакції 22.03.2007 р.